

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ
10 КЛАС, група юнаків (дівчат за їх власним бажанням)

Розділ 1. Збройні Сили України на сучасному етапі. (2 години).
Тема 3. Військова присяга та військова символіка України.

Історія походження бойового прапора, військової символіки збройних формувань України.

Карпов В.В.,
полковник у запасі,
доктор історичних наук

СИМВОЛІКА КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Початки козацького періоду в історії українського народу сягають далекого XV ст., коли в умовах литовського, а згодом і польського панування українці прагнули до власної національної самобутності. Українське козацьке військо репрезентувало збройні сили України у XVI-XVIII ст. Утворені на базі цих збройних сил державницькі формування (перша Запорозька Базавлуцька Січ 1590-1638 рр. та козацька держава Б. Хмельницького 1648-1657 рр.) з кінця XVI ст. почали називатися Військом Запорозьким. До козацьких клейнодів, тобто символів війська, належали: полкові прапори, сотенні значки, гетьманські бунчуки; військова музика — литаври; атрибути влади козацької старшини — булави гетьманів, перначі полковників; тростини військових суддів, каламарі писарів.

Серед козацьких клейнодів — військових відзнак і бойових регалій, інших символів вояцької слави та гетьманських повноважень у період козаччини чільне місце займали військові прапори. Історія розвитку прапорництва в козацькому війську та зародження вексилологічних традицій відповідає основним етапам становлення Козацької держави. Зауважимо, що по-перше козаки прапори отримували. Наголосимо на факті отримання прапорів із різних джерел — від королів Речі Посполитої або від Московської держави, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, імперії Габсбургів, а то й обох одразу на знак їхнього перебування на утриманні держави-протектора. Наймаючись до складу європейських, та й не тільки, армій, козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Це свідчить про вплив на процес вироблення Козацькою державою власної системи символів у прапорництві українського козацтва інших традицій — європейських, московських, азійських. У ході Визвольної війни XVII ст. козацькі полки власним коштом «строїли», тобто виготовляли свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами.

З історіографії означеної наукової проблеми відомо про отримання прапорів. У деяких наукових джерелах згадується про Богдана Ружинського, котрий очолив козацьке військо у воєнних баталіях проти татарських наскоків. У 1576 році Стефан Баторій видає Ружинському королівське повеління: зібрати військо і негайно вирушити на боротьбу з Туреччиною. Цей похід завершився для козаків успішно. Відтак, козацьке військо було щедро нагороджене: отримало королівські привілеї. А Богданові Ружинському вручили клейноди — знамена, бунчук, булаву та військовоу печатку. У королівській грамоті зазначалося «... жалуем гетьману...клейнод сей, що добув працею і кровію козацькою»

За літописом гадяцького полковника Григорія Грабянки, вперше клейноди козакам були надані у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм: «...постави їм короги і бунчук, булаву і на печати герб — рицер із самопалом, на голові ковпак перекривлений». У літописі нічого не зазначено про кольори прапора та зображену на ньому символіку.

Хроніст Олександр Гваньїні наводить опис прапора, який бачив на київському замку у 1581 році. За ним київське воєводство має військову двокутну корогу зеленого кольору, з

одного боку бачимо герб Великого князівства Литовського у червоному полі, а з другого — чорного ведмеда у білому полі.

Михайло Антонович зібрав свідчення історичних джерел про спільний похід восени 1594 року Наливайка і Лободи на Молдавію. Там згадуються кармазинова із золотом корога, що мала чорного орла, й друга з орлом білим. Ці прапори привезли із Праги послы цісаря Рудольфа II шляхтич Станіслав Хлопський і посол Еріх Лясота, знаний історик та мемуарист, який передав прапор кошовому отаманові Війська Запорізького (Базавлуцької Запорізької Січі) Богдану Микошинському. Один з польських біскупів писав на сейм 21 березня 1596 р., що Наливайко виступив у похід під цісарською хороговою. Ці прапори, як і короги, даровані козакам цісарем Максиміліаном і семигородським князем (з їх родовими гербами), запорожці потім втратили після поразки повстання під проводом Наливайка і Лободи.

Пізніше гетьман Самійло Кішка у своєму листі до короля Речі Посполитої Сигізмунда III, посланому 11 (1) липня 1600 р. із Запоріжжя, теж просив «про знак, тобто хоругву». Ще згодом, у серпні 1618 р., до королівського табору під Звенигородом у Московській державі прибули козацькі послы з проханням про хоругву. Це прохання було задоволено: «хоругву їм через пана Магдаленського послано, булаву Сагайдачному, бубни».

З часом козаки були сформовані в окрему військову організацію, що складалася з полків і сотень зі своїм старшинським колом. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ утворилася в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III і постанови сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19 квітня 1590 року. Польський король постановив запорожцям «поміщати-ся під бунчуком та при полкових хоругвах». Це підтверджує й літопис Самійла Величка, що наголошує на запровадженні у козацьких полках і сотнях ступеня «військових товаришів». Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ проіснувала до березня 1638 р., позаяк за підтримки короля Владислава IV і постанови сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» була знищена.

Уже на початку XVII ст. влада козацьких гетьманів поступово поширювалася на значну частину українських теренів, що зафіксував Баркулабівський літопис кінця XVI — початку XVII століття: нібито у 1604 році король Речі Посполитої сповіщав турецькому султанові, що не має змоги покарати своєвільних запорожців, бо ті не коряться його владі. Отже, на той час козаки перетворилися на могутню воєнно-політичну силу, яку польська влада прагнула всіляко використати у своїй міжнародній політиці.

У цьому контексті значний інтерес становить московський похід війська гетьмана Петра Сагайдачного 1618 року на прохання польського монарха, аби запорожці допомогли порятувати його сина — королевича Владислава, котрого королівське військо кинуло напризволяще під стінами Москви. Козацька армія врятувала таки від полону спадкоємця престолу Речі Посполитої. Вдячний Краків прислав на Січ військові клейноди: булаву, бунчук, знамена гетьманської влади і гербову печатку. Збереглися також відомості про прапори Чернігівської

та Стародубської сотень «рицарства козацької служби» першої половини XVII ст.

До жалуваних монархами прапорів належать 30 хоругв з єрусалимськими хрестами, наданими козакам у 1683 р. папою римським Інокентієм XI для виступу проти турків. Турецький султан Мухаммед IV подарував два червоних прапори гетьману Петру Дорошенку. Інший султан подарував задунайцям з-поміж символів влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному, — срібний місяць. У 1709 р. «від турецького султана отримали козаки блакитно-червону корогу, на червоному тлі півмісяць і над ним срібна зірка, а на блакитному тлі золотий хрест».

Уперше російський уряд передав Б. Хмельницькому корогу від царя Олексія Михайловича для Війська Запорізького після Переяславської ради у січні 1654 року. На ньому були зображені «Всемиловичий Спас», «Пресвята Богородиця в Покрові», святі Антоній і Феодосій Печерські і свята великомучениця Варвара. Під тим самим 1654 р. Павло Алепський згадує чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом. Зазначимо, що у 1655 р. у гетьмана було три прапори — із зображенням покровителя козацького війська архангела Михаїла, білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний. Зважаючи на сказане, хочемо наголосити, що ці роки є переломні у розвитку символіки козацького війська — з цього часу настає період активного застосування власної символіки.

Гетьману І. Брюховецькому від московського царя у 1665 р. було передано такий прапор: «писано обе сторони образ Спасов — Емануила, около Спасова образа по знамені звездта, на знамені сорочка сукна червчатого», «а цвета середина тафта червлена, опушка тафта зелена, по знамені круги, тафта лазоревая». Дем'ян Многогрішний у 1668 р. також отримав від царя новий прапор із двоголавим орлом. Даровані козацьким гетьманам прапори царів із зображенням Спаса нерукотворного виготовляли на взірць прапорів московських полків — цим царський уряд намагався підкреслити перехід козаків під государеву руку. А посилаючи прапори із зображенням двоголового орла, московський цар трактує Військо Запорізьке як іноземну державу: хоча козаки вільні, однак вони піддані царя, тлумачить дослідник С. Шаменков.

Отже, вручені козацькому війську прапори від інших держав мали символіку цих держав і носили на собі знак підлеглості, належності козацького війська цим державам. Козаки шанували даровані прапори. Однак, були у них і власні уподобання, які базувалися на народних традиціях. Це добре виявилось під час Визвольної війни, що підтверджують історичні джерела й збережені у музеях оригінали прапорів.

Перша згадка про власне козацькі прапори та їх кольори належить арабському мандрівникові Пулосу аль-Халебі (Павлу Алепському). Він описує прапор, який побачив під час зустрічі свого батька антіохійського патріарха Макарія із Б. Хмельницьким 20 червня 1654 р. у Богуславі: «на прапорі мінилися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього (прапора) хрест».

Значного розквіту набуло українське військове прапорництво у легендарну козацько-гетьманську добу другої половини XVII ст. Про військові прапори часів Визвольної війни за браком відомостей важко скласти цілісне уявлення, однак можна стверджувати, що існувала усталена система опрацювання та застосування прапорів. Протягом років постійно тривало збагачення, посилення національних ознак за формою і змістом, створення системи полкових, сотенних стягів, прапорів для військових походів. Серед геральдичних символів, що їх уживало козацтво на своїх прапорах, — сонце, місяць, півмісяць, шести-, семи-, восьмикирпичні зірки, зброя, кола із зображенням святих. Як приклад, на 36 прапорах запорозьких полків першої половини XVII ст. зображення Михаїла знаходимо 9 разів, Богородиці — 8, Миколая Чудотворця — 7, Георгія Побідоносця — 3.

Прапор із зображенням архистратига Михаїла був при Б.

Хмельницькому під час другої облоги Львова. Ось як описує сучасник урочистий марш запорозької армії біля стін Львова восени 1655 р.: «Хмельницький їхав як гетьман козацтва Краківським передмістям повз темну браму на строкотому бахматі, за ним несено новий червоний прапор, бунчук з кінського білого хвоста... другий прапор, прикрашений зображенням Святого Михаїла. ...». Зображення на головній корогу архистратига Михаїла за доби Б. Хмельницького дає підстави твердити, що цьому святому образу надавалося значення величного символу герба тогочасної України. Біле ж знамено із гаптуванням герба гетьмана «Абданк» свідчило, що він є одноосібний і незалежний управитель України. «За цими прапорами, — писав польський міщанин, — ішли інші короги, більш-менш тридцять чотири. На них видно було герби майже всіх давніх воєводств і повітів — окрім нашого білого орла в короні...». Спираючись на ці факти можна висувати, що на той час символіка Речі Посполитої вже відійшла у минуле, а натомість постала власна символіка української козацької держави та його війська.

При виготовленні прапорів вживалася найрізноманітніша гамма кольорів із урахуванням традицій конкретного регіону. На основі архівних джерел доктор історичних наук Ю. Мицик аналізує кольори прапорів козацького війська. Він виділяє червону, жовту, синю барви і відзначає, що ця проблема залишається дискусійною і українською вексилологією ще остаточно не вирішена.

Найчастіше бачимо синій, білий, малиновий, жовтий, чорний та зелений кольори. Блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями хрестів і почасти інших знаків — небесних світил, зброї, святих Михаїла, Георгія та інших стали переважати у другій половині XVII ст. Запроваджуються композиції з предметів військового реманенту як символ слави та непереможності. Про повне домінування синього і жовтого кольорів можна стверджувати на основі аналізу 14 збережених прапорів доби Нової Січі.

Зокрема, хоругва кошового отамана Григорія Федоровича-Лантуха була жовтого кольору із зображенням на ній шести восьмикирпичних зірок.

Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав уже нову емблему — лицаря-козака із самопалом у жовтому (золотавому) щитовому полі на блакитному полотнищі, зворотний — полкову чи сотенну емблему відповідного кольору з установленим зображенням. Тільки після скасування гетьманщини у 1764 р. козак із самопалом зникає з урядових печаток, але згодом з'являється на Кубані як знак чорноморських козаків.

Історичних фактів щодо прапорництва козацького війська другої половини XVII ст. хоча й обмаль, але вони є яскравими свідченнями потужної соціокультурної системи поглядів на військову символіку. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі.

Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено «...між іншими воєнними приборами і хоругвами — одну багату хоругву... едвобну, щирим золотом вигаптовану черниціями київськими», яка належала брацлавському полковнику Д. Нечаю. Під Берестечком польському королю доставили «...корогу китайчану блакитну з двома хрестами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки...», а загалом польські джерела називають 20 прапорів, серед них — червоного кольору з білим орлом та зображенням двох руських хрестів, і блакитного, на якому було зображено орла наполовину білого, наполовину червоного, його жалував козакам король Володислав у 1646 р. Того ж таки 1651 р. майже десяток прапорів козаки втратили у боях під Васильковом під проводом Золотаренка та Гаркуші.

З архіву литовського гетьмана Януша Радзивілла український збирач Петро Дубровський придбав два документи з автентичними зображеннями і описом 25 прапорів, якими козаки користувалися у першій половині XVII ст. до 1651 р. Ці матеріали зберігались у відділі рукописів Державної пуб-

лічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. Вони містять опис і малюнок 12 прапорів Чернігівського полку та 12 прапорів Київського полку і київського самоврядування, значок, бунчук і древяно, які були у Києві. Козацькі прапори вдалося захопити литовському гетьманові Я. Радзивілу у бою під Лосевим і добути у Києві.

У 1651 р. з Чернігівського і Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба та С. Подобайло, було виділено загін полковника Забіли. Четвертого червня, коли запорожці підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили «...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показала друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто — «обличисті...» (тобто блакитні)», під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська. Серед цих прапорів була й «полковнича корогва» Забіли.

Четвертого серпня 1651 року Я. Радзивілл увійшов до Києва, зажадавши від жителів «корогви, армату (гармати) і ключі городові» (козацьке військо полковника А. Ждановича вночі проти 4 серпня залишило Київ). Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древяно. Вперше зображення цих прапорів опублікував у 1963 р. вітчизняний історик Ярослав Ісаєвич. Усі вони і дотепер — єдине достовірне свідчення прапорових відзнак національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст. З описів видно, що у тринадцяти прапорах переважають жовтий і білий кольори (по сім випадків), за ними йдуть синій і червоний (по шість випадків), чорний (чотири) і зелений (один). Три знамена становлять для нас особливий інтерес, позаяк на них зафіксовано зображення київського герба — куші. Форма більшості прапорів нагадує загальноприйняті на той час зразки.

Із 12 прапорів Чернігівського полку на десятих зображено хрест переважно у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської навали. На одному полотнищі зображено святого Георгія. У чотирьох випадках червоний колір поєднувався з білим, у двох — білий із блакитним, ще у двох — сірий з білим, в одному — червоний і блакитний із жовтим, ще на одному — сірий і білий з блакитним. Траплялися також зображення чорного хреста, зеленої зірки і строкатої «штучки від намету».

Серед 12 прапорів, що були у Києві, є прапор із білим орлом на червоному полі — свідчення польського його походження. На окремих прапорах позначився вплив орнаментики Близького Сходу, що говорить про вплив традицій Кримського ханства або Османської імперії. На багатьох прапорах зустрічаємо сонце, місяць, зірки, характерні для символіки українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. На одному з прапорів намальована рука з мечем на тлі неба із сонцем, місяцем та зірками.

Я. Ісаєвич робить висновок, із яким варто погодитися: більшість прапорів виготовили українські ремісники, які, з одного боку, користувалися загальноприйнятими на той час у Європі зразками, а з другого — широко застосовували мотиви, характерні для декоративного мистецтва українського народу. Слід доповнити цей висновок тим, що значна кількість прапорів, які дійшли до нас, свідчить про їх масове застосування у козацькому війську та у територіальній символіці міст, а також про розвиненість української вексилнологічної школи першої половини XVII ст., що сягає своїм корінням народних традицій.

Традиції козацького прапорництва розвивалися і впродовж XVIII ст. У 1709 р. козацькі полки і запорозькі курені, які залишилися відданими І. Мазепі, мали свої прапори: «Орел України і архангел Запоріжжя повівали над військом». У 1712 р. Петро I видав акт, згідно з яким прапори для полків мали виготовляти у Збройовій палаті Кремля. У козацьке прапорництво усе настійливіше проникає московська геральдична традиція. Скажімо, 1734 року професор Бекенштайн розглянув надіслані йому малюнки слобідських козацьких полків, і

на кількох із них уже були двоголові орли. Поза тим, поєднання кольорів залишалося традиційним: жовтий орел на синьому тлі. Або інші комбінації: контур орла на перетині жовтого хреста, покладеного на чорне тло; червоний хрест на жовтому тлі; білий хрест на жовтому тлі.

Протягом другої половини XVIII ст. певною мірою тривала «уніфікація» кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків прапорів для цього різновиду збройних сил. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ. Зображувалися, зазвичай, державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив цей полк. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену «проміжним», «національним» гербом.

У другій половині XVIII ст. склалася усталена система зображень на полкових та сотенних знаменах: державний герб — двоголовий орел, національний герб — козак з мушкетом та герби полкових і сотенних міст. Яскравим свідченням цього є прапор Домонтовської сотні Переяславського полку. У 1758 р. імператорська канцелярія Росії розробила «абрысь» для виготовлення прапорів Лубенського полку. Знамена сотень Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений «козак із мушкетом» на золотому тлі, з другого — полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому прапорі Сенчанської сотні Лубенського полку, що зберігся, зображено «козака із мушкетом» у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою і брунатною фарбами. Обабіч картуша — гармати, мортири, литаври та сигнальні труби жовтого кольору, а також булава і бунчук. Водночас зафіксовано чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора — інше зображення: «рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури осіняють пальмовим гіллям і — віршований напис».

Прапори слобідських полків (Острозького, Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського) описав В. Іванов. На 36 стягах знаходимо зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Йоанівни, а також гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку. А на прапорі Балаклійської сотні з одного боку — на жовтій «землі» червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з іншого — червоний хрест на білій «землі». 1745 року Орлянська сотня Полтавського полку мала «корогов зеленую голевую и значок голевій жовтій».

За традицією, що існувала на той час, при зміні правлячої на російському троні особи Військо Запорізьке присягало монарху на вірність. Відтак імператор надавав козакам нові клейноди. Петро II надав гетьману Д. Апостолу біле знамено з державним гербом, яке використовувалося і під час призначення у 1751 р. гетьманом Кирила Розумовського.

Так було і під час коронації Катерини II, що вступила на престол 1762 року. Їй не сподобалася кандидатура кошового отамана Петра Калнишевського, і вона веліла замінити його на Григорія Лантуха. Тож, згідно з царською грамотою від 21 липня 1763 р., кошовому отаману Григорію Лантуху в Москві було надано військові клейноди: булаву, знамено, бунчук, печатку, пернач, литаври, чотири значки і тростину, які він мав завести до Глухова й отримати з рук гетьмана Кирила Розумовського. Імператорський прапор був жовтого кольору.

У 1829 р. на горіщі будинку князя Г. Потьомкіна було знайдено чотирнадцять запорозьких прапорів. Український мистецтвознавець Микола Макаренко уперше їх вивчив і кваліфіковано описав. У дослідженні Макаренко перелічуються козацькі корогви з останніх часів Запоріжжя, українські гармати художньої роботи, рушниця, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола. Своім історичним значенням, почасти й рідкісною художньою цінністю особливо

вирізняється велика збірка козацьких прапорів, що дійшла до нашого часу.

Колекція прапорів, що зберігається у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург), дає уявлення про корогви Запорозького війська доби 1759-1774 рр. Це, зокрема, корогва, дарована козакам 1763 року Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом і державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоревича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю — золотий напис у рамці із золотих смужок і шовковий брунатно-червоний шнур із китицями), і 1764 р. коштом отамана Калнишевського (блакитна, зображено державний герб із різними прикрасами, серед яких червоні й зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку — апостоли Петро і Павло, з другого — архангел Михаїл; по краях — золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках — золоті картуші з емблемами).

На великого розміру прапорі з лицьового боку зображено посередині двоголового орла із зірками над ним, з правого боку — Спасителя, що благословляє козаків на битву, із сімнадцятьма зірками навколо нього, з лівого — архистратига Михаїла з вогненним мечем у правиці. По краях прапора церковнослов'янськими літерами золотом зроблено напис: «Сіє знамя въ войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сделано коштом пехоты воюющей того жь войска по Чорном морю, такожъ по рекам Днепру и Дунаю». У нижній частині — великий військовий корабель трищогловий, дводечний, з каютними ілюмінаторами, двоярусною рубкою, 14 великими і 6 малими люками для морських гармат, низькою кормою, військовим прапором, якірним значком, трьома високими щоглами для трьох вітрих, двома мотузьяними драбинами й трьома розпущеними прапорами на кожній із щогл. Решта прапорів належали окремим підрозділам запорозького війська.

Є ще один прапор з цікавою історією. Його віднайшли у 1925 р. в с. Шпендівка. Ідентифікують як прапор Київського полку: «На жовтому полотнищі аплікацією з сукна яскраво-бурякового кольору з тонкою білою смужкою нашито хрест, навколо нього три зірки, під хрестом півмісяць ріжками догори, внизу над середнім фестонем п'ятираменна корона з хрестом посередині, а під нею шабля». Він зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї.

Враховуючи історичну традицію розміщення гербів князів та гетьманів на бойових прапорах за часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського вважаємо доцільним звернути увагу на застосування цієї традиції у козацькому війську. Отже, традиція використання територіальних гербів, вживана у часи Великого князівства Литовського, була продовжена і у козацькому війську.

Дослідники вважають, що використання гербів у козацькому війську започаткував гетьман Богдан Хмельницький. «Набуття Б. Хмельницьким ... герба мало, поряд з іншими перевагами, велике політичне значення. Після Богдана всі українські гетьмани мали власні герби, що було свідченням не лише високого суспільного становища, але й виявом особистої незалежності, невіддільності».

Важливість символіки для утвердження самодостатності української нації підтверджує той історичний факт, що ані польські, ані російські можновладці не бажали визнавати особисті герби більшості гетьманів і козацької старшини як офіційні відзнаки з огляду на їх представницьку, державницьку функцію.

Потребує окремих історичних досліджень важлива сторінка війська гетьманської держави — діяльність охотницького, або найманого війська, їх організація та символіка. Існування найманого війська завбачалося Глухівськими договірними статтями. Воно комплектувалося з вільних верств населення (т.зв. охотників — звідси й назва війська), які за договором

вступали на військову службу. За родами військо поділялося на піхотні (охочепіхотні, або сердюцькі) і кінні (охочекомонні, або компанійські) полки різної чисельності, що відбували постійну службу й у мирний час не розпускалися.

На зламі XVII-XVIII ст. клейноди охотницького війська уніфікуються, стаючи зовнішнім виявом його окремішнього статусу в збройних силах Гетьманщини. При цьому варто нагадати, що в козацькому війську аналогічні процеси, пов'язані з уніфікацією символіки, розпочнуться дещо пізніше.

Проаналізувавши стиль козацьких прапорів XVII-XVIII ст. та їхню символіку, дослідник В. Панченко стверджує, що «уже за часів Богдана Хмельницького в символіці козацького прапорництва утверджуються два основні мотиви:

1) зображення хреста, часто у сполученні з півмісяцем, сонцем та зірками;

2) зображення християнських святих або їхніх атрибутів», а особливо архистратига Михаїла. Такі мотиви переважали до початку XVIII ст., коли під впливом бароко, що панував тоді як в українському мистецтві загалом, так і в геральдиці зокрема, композиція козацьких прапорів почала істотно ускладнюватись.

Друга половина XVIII ст. стала для української козащини добою розквіту власного прапорництва. «Використання геральдичних мотивів з поєднанням європейської і національної традицій, залучення до композицій прапорів символіки полкових, сотенних міст, збереження в емблематиці прапорів традиційних... зображень християнських святих, хреста, небесних світил — усе це у сумі сприяло витворенню особливого стилю козацької вексилології», — стверджує В. Панченко.

Таким чином, історіографія символіки козацтва показує наявність достатніх історичних джерел та артефактів, що розкривають тему виникнення та розвитку вексилологічних традицій козацького війська у XVI-XVIII ст. Символіка Козацької держави, що знайшла відбиття у прапорах, пройшла складний шлях еволюції.

Спочатку за основу були взяті геральдичні знаки польсько-литовської держави — Речі Посполитої. Пізніше на козацьких прапорах з'являються російські, австрійські, турецькі державні символи. Наймаючи запорожців для воєнних походів, монархи дарували їм клейноди, які потім залишилися на Січі. Це етап використання символіки держав-протекторів. Під час Визвольної війни 1648-1654 рр. козацьке військо виробило власне уявлення про символіку та кольори прапорів, використовувало прапори різної барви із зображенням зірок, хрестів, місяця, гетьманських або територіальних гербів.

Дослідивши прапори козацького війська, можна зробити висновок, що розмаїтими стали не тільки форма полотнища прапора, а й кольори. Домінуючим на прапорах є «класичний бойовий колір» — червоний або білий. Сказане стосується першої половини історії козацтва. Згодом до цих барв додаються й інші, що пояснюється збільшенням чисельності війська та розвитком методів управління ним. Найбільш популярними стали білий, жовтий або золотий та синій чи блакитний кольори. Після ліквідації Запорізької Січі та скасування гетьманщини у 1764 р. й остаточного переходу українського козацтва під владу Росії у XVIII ст. замість козацької символіки застосується символіка російського війська.

Отже, слід відзначити, що розвиток прапорництва українського козацтва об'єктивно залежав від суспільно-політичних процесів, які відбувалися на теренах України. Розвиток прапорництва тісно пов'язаний із релігійними уподобаннями козацтва та культурними традиціями усього українського народу, в основі своїй відбиваючи традиції православ'я і споконвічного світосприйняття. Розквіт символіки козацького війська та її широке застосування базується як на воєнних, так і економічних досягненнях українського народу, на його культурі й традиціях, що сягають своїм корінням минулих епох. Символіка козацького війська — це духовне багатство українського народу.